

ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

ΕΤΗΣΙΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

ANNALES D'ESTHÉTIQUE

BULLETIN ANNUEL
DE LA SOCIÉTÉ HELLÉNIQUE D'ESTHÉTIQUE

ΑΝΑΤΥΠΟΝ - EXTRAIT

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΚΑΙ ΕΒΔΟΜΟΣ
SIXIÈME ET SEPTIÈME VOLUME

ΑΘΗΝΑΙ 1967 ΚΑΙ 1968
ATHÈNES 1967 ET 1968

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΗΘΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἡ ὕφή, ἡ οὐσία, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος τοῦ χριστιανικοῦ λόγου, ὅπως ἀναπτύχθηκε στὸν χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητηθῆ τὸ γενικότερο πλαίσιο, οἱ φιλοσοφικὲς δηλαδὴ προϋποθέσεις οἱ ὁποῖες προσδιόρισαν τὴν ἀνάπτυξή του.

Ὅταν ἦλθεν ὁ Χριστιανισμὸς ἡ καλλιέργεια τοῦ λόγου, εἶχεν ὅπως εἶναι γνωστὸ, μία μακρὰ ἱστορία στὸν ἑλληνόφωνο ἰδιαίτερα κόσμο. Πλούσια καὶ πολύμορφη στάθηκε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς τέχνης, στηριγμένη σὲ ἐπίσης πλούσια καὶ σοφὰ μεθοδικὴ ἐπιστημονικὴ διερεύνηση τοῦ λόγου.

Ἐρώτημα λοιπὸν — κλειδί, γιὰ τὸ θέμα μας — εἶναι νὰ ἐξετάσωμε ποιά στάση κράτησε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὴ ρητορικὴ τέχνη τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας.

Ἄς θυμηθοῦμε, γιὰ νὰ ἐπισημάνωμε τὴ σημασία τοῦ ἐρωτήματος, ὅτι ἡ πορεία ἀπὸ τὸν Ἕλληνα (τὸν ἐθνικὸ), στὸ Χριστιανὸ ἐγίνε κυρίως ἐδῶ, στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἐξελληνισμένη Ἀνατολή, μὲ ὄργανο τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Τὸ σπουδαῖο τοῦτο γεγονός δίνει οἰκουμενικὴ σημασία σὲ ὅ,τι ἐπιτελέστηκε τότε ἐδῶ, στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, κατὰ τὴ συνάντηση, τὸν ἀντίλογο, τὸ διάλογο καὶ τελικὰ τὴ σύνθεση τῆς ἑλληνικῆς γενικὰ παιδείας καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος. Καὶ στὸ εἰδικὸ θέμα μας λοιπὸν ἡ ἐξέταση τοῦ ἐρωτήματος θὰ ἀποκαλύψῃ τὰ ἴχνη τῆς πορείας αὐτῆς, τὴ συνέχιση τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης, ὡς πρὸς τὴ ρητορικὴ, καὶ τὴν ἴδια ὥρα τὴ μεταμόρφωσή της σὲ χριστιανικὴ ρητορικὴ.

Ποιά στάση κράτησε λοιπὸν τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὴ ρητορικὴ τέχνη; Ποιά ἦταν ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸν ἑντεχνο λόγον καὶ γιὰ τὸ ἔργον ποὺ ἐπιτελεῖ;

Οἱ πρῶτες χριστιανικὲς γενιὲς κράτησαν, ὅπως ἦταν φυσικὸ, ἀπόλυτα ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ, τὴν ἐθνικὴ παιδεία, στὸ σύνολό της, ἐπομένως καὶ ἀπέναντι στὸν ἑντεχνο λόγον. Ἐπρεπε νὰ ἀποκρυσταλλωθῆ διάκριση, ὅσο τὸ δυνατὸ καθαρότερη, τοῦ χριστιανοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους: νὰ ἠχῆση στὴν καρδιά τῶν πιστῶν ὁ ἀνακαινιστῆς εὐαγγελικὸς λόγος, αὐτὸς καὶ μόνον. Νὰ ἀποκτήσῃ ὁ χριστιανὸς συνείδηση τῆς ἀπόστασης ποὺ τὸν χω-

ρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους· νὰ μορφωθῇ ἔντονη ἢ νέα προοπτική, ἀλλὰ καὶ ἡ χριστιανικὴ αὐτοσυνειδησία καὶ αὐτογνωσία.

Μὲ τὴν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου, γρήγορα μάλιστα, ἀπὸ τὸ δεῦτερο κιόλας αἰῶνα, οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς, — χτεσινοὶ ἔθνικοι πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ὅπως ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ πόσοι ἄλλοι —, προσέχουν τὰ λόγια τους. Ἔτσι κάνει τὴν ἐμφάνισή του ὁ ἔντεχνος χριστιανικὸς λόγος, τὸν ὁποῖο θὰ κληθοῦν νὰ ὑπηρετήσουν ἄφθονα τὰ μορφικὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς ρητορικῆς τέχνης. Δὲ θὰ σταματήσω στὴν ἱστορικὴ ἐξέταση τοῦ σπουδαίου τούτου γεγονότος, πὺ κάπως διεξοδικὰ μὲ ἀπασχόλησε σὲ ἄλλη εὐκαιρία¹. Γιατὶ σκοπός μου τώρα εἶναι, ὅπως εἶπα, νὰ ἀναζητήσω τοὺς φιλοσοφικοὺς λόγους πὺ προσδιόρισαν τὴν καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς.

Κατὰ περίεργο τρόπο στὸ θέμα μας θὰ βοηθήση πολὺτιμα ὁ Πλάτων. Σὲ ἀρχετοὺς διαλόγους του, ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὸ Γοργία του ὁ Πλάτων, ὡς γνωστό, ἀντιδιαστέλλει μὲ ὀξύτητα τὴ ρητορικὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ἡ πρώτη, λέγει, εἶναι «πειθοῦς δημιουργός»· δὲν ἐνδιαφέρεται ἂν ὅσα προσφέρει εἶναι σωστά ἢ ὄχι. Τὴν ἐνδιαφέρει νὰ δημιουργήσῃ στὸν ἀκροατὴ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἔτσι εἶναι. Ἡ ρητορικὴ λοιπὸν εἶναι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, τέχνη γιὰ δημιουργία ὀρισμένων ψυχικῶν καταστάσεων στὸν ἀκροατὴ, ἐκείνων τῶν καταστάσεων πὺ ὁ ρήτορας θέλει νὰ δημιουργηθοῦν. Ἡ φιλοσοφία, ἀντίθετα, μοναδικὸ σκοπὸ της ἔχει τὴν ἀνόθευτη, τὴν ἀνιδιοτελεῖ ἠθρὰ τῆς ἀλήθειας.

Τὸν 5ο π.χ. αἰῶνα ἀνακάλυψαν, ἀλήθεια, οἱ Ἕλληνας τὴ μεγάλη δύναμη τοῦ λόγου. Ὁ λόγος ἔγινε τὸ κύριο ὄπλο γιὰ τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες μέσα στὶς δημοκρατικὲς πολιτεῖες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὅλη δράσιν τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς ἄλλους. Τοῦτο κατάλαβαν καλὰ πρῶτοι οἱ σοφιστὲς. Καὶ γι' αὐτὸ πρόβαλαν διδάσκαλοι τοῦ ἔντεχνου λόγου. Καλλιεργοῦν ἔτσι τὴ ρητορικὴ καὶ ἐπιδιώκουν νὰ εἶναι οἱ λαμπροὶ διδάσκαλοί της. Ἐφτασαν νὰ διακηρύξουν, ὅτι ἡ ρητορικὴ, μόνη αὐτὴ, ἐπιστεγάζει τὴν ἄξια ἀγωγή καὶ παιδεία, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι τὸ ἀντάξιο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὄπλο καὶ ὄργανο δράσης.

Ὁ Σωκράτης καὶ ὕστερα ὁ Πλάτων μὲ βαθεῖα συνείδηση τῶν κινδύνων πὺ περιεῖχαν οἱ ἀπόψεις αὐτές, τὶς στηλίτευσαν καὶ ἀπέναντι στὴ ρητορικὴ, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὰ στολίδια της, ἔστησαν τὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀνιδιοτελεῖς ἔρευνα καὶ ἠθρὰ τῆς ἀλήθειας, αὐτὴ μόνη, εἶπαν, εἶναι ἱκανὴ νὰ φωτίσῃ τὸ νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴ δράσιν· αὐτὴ λοιπὸν παρέχει τὴ μόνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἄξια ἀγωγή καὶ παιδεία.

Μὲ αὐτὲς τὶς προοπτικὲς ἄρχισεν ἕνας ἀνταγωνισμὸς τῆς ρητορικῆς

1. Βλέπε τὴν ἐργασία μου : *Ἡ Συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ Χριστιανικὴ σκέψη*, σελ. 27 κέ.

καὶ τῆς φιλοσοφίας ποὺ συνεχίστηκε ζωηρὸς σὲ ὅλους τοὺς κατόπιν χρόνους μὲ ποικίλες μορφές καὶ συνδυασμούς. Ἄνταγωνισμὸς γιὰ τὰ πρωτεῖα ὡς πρὸς τὴν ἀγωγή τοῦ νέου. Κύριοι ἐκπρόσωποι τοῦ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἴσοκράτης. Μὲ βάση τὴ φιλοσοφία ὁ πρῶτος, τὴ ρητορικὴ ὁ δεύτερος οἰκοδόμησαν ὁ καθένας ἓνα πλούσιο ἰδεῶδες ἀγωγῆς. Τὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτὸ τὸν βρίσκομε καὶ στοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες στὶς ἐθνικὲς Σχολές τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ἀντιοχείας καὶ ὅπου ἄλλοῦ, ὡς τὸν 5ο μ.Χ. αἰῶνα, μὲ τρόπο ποὺ ἐκφράζει τῶρα ἓνα συνδυασμὸ τῶν δυὸ ρευμάτων. Κύριοι ἐκπρόσωποι καὶ φορεῖς τῶν συνδυασμῶν εἶναι οἱ περίφημοι «σοφισταί», ὅπως τοὺς ὀνόμαζαν τότε, καθηγητὲς τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων θὰ τοὺς λέγαμε σήμερα. Μὲ μιὰ διαφορὰ ὅμως ὅτι οἱ σοφιστὲς ἐκεῖνοι, ὅπως ὁ Λιβάνιος π.χ. δὲ δίδασκαν μόνον, ἀλλὰ καὶ καλλιεργοῦσαν τὸν ἔντεχνο λόγο· φιλοδοξοῦσαν μάλιστα τὰ κείμενά τους νὰ ἀποτελοῦν πρότυπα.

Ἄς σημειώσωμε, ὕστερα ἀπὸ αὐτά, ὅτι ἡ ἀπόλυτη διάζευξη, ὅπως τὴν ἔθεσεν ὁ Πλάτων δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Αὐτὸ δείχνει ἄλλωστε καὶ τὸ ἴδιο τὸ πλατωνικὸ ἔργο μὲ τὸν ἐξαιρετὸ ἔντεχνο λόγο, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑψηλὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Ἐκεῖνο ποὺ στὸ βάθος θέλησε νὰ ἐπισημάνῃ ὁ Πλάτων εἶναι, νομίζω, ὅτι τὴν πρώτη θέση τὴν ἔχει τὸ πνεῦμα, τοῦ ὁποῦ ἐνδύμα καὶ φορεὺς γίνεται ὁ λόγος. Πρὸς τὰ ἐκεῖ πρέπει κυρίως νὰ στρέψωμε τὴν προσοχή μας· τὸ πνεῦμα, τὸ θεμέλιο δηλαδή, πρέπει νὰ εἶναι καλὰ στὴ θέση του, νὰ εἶναι νοῦς σωστός. Τὸ ἄλλο εἶναι κάτι ποὺ κατόπιν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ· νὰ βροῦμε δηλαδή τὸ ἀντάξιο στὸ πνεῦμα ἐνδύμα. Ἦταν λοιπὸν ὁ ἀγώνας τοῦ Πλάτωνος στὸ βάθος, ἀγώνας κατὰ τοῦ στείρου φορμαλισμοῦ. Θέλησε ὡς φιλόσοφος νὰ δείξῃ ποιὸς ἦταν ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν ὁ ἄνθρωπος τὴ μεγάλη δύναμη ποὺ ἀνακάλυψαν στὸ λόγο. Νὰ τὸν κάμῃ ὑπηρετὴ, καλὸ ὑπηρετὴ τῆς ἀλήθειας, τοῦ νοῦ.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς κληροδοτήθηκε καὶ στὸ χριστιανικὸ κόσμον. Ἐνωρὶς οἱ χριστιανοὶ υἰοθέτησαν γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων τὴν ἐλληνικὴ παράδοση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ρητορικῆς παιδείας. Στὴν ἀρχὴ ἔστελναν τὰ παιδιά τους στὶς ἐθνικὲς Σχολές· ὅταν αὐτὲς κλείστηκαν (6ος αἰὼν), οἱ Πανεπιστημιακὲς Σχολές τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας υἰοθέτησαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρόγραμμα τῶν ἐθνικῶν σχολῶν. Αὐτὲς τῶρα δίδασκαν τὴ φιλοσοφία, τὴ ρητορικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ γενικὰ φιλολογία. Φυσικὸ ἦταν νὰ προβάλῃ καὶ στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ἴδιο τὸ παλαιὸ ἐρώτημα, ἂν δηλαδή ἔπρεπε νὰ προτιμήσουν τὴ ρητορικὴ παιδεία ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ, ἢ τὸ ἀντίθετο.

Πολὺ ἐνδιαφέρων ἐκπρόσωπος τοῦ Βυζαντίου ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός. Ἀξίζει νὰ σταματήσωμε στὶς ἀπόψεις του. Ὁ Ψελλός εἶναι δεινὸς ἐραστὴς τῆς ρητορικῆς καὶ τὴν ἴδια ὥρα δεινὸς ἐραστὴς καὶ τῆς

φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς πλατωνικῆς καὶ σπουδαῖος θεράπων της. Ὁ Ψελλὸς εἶναι ὁ σπουδαιότερος φιλοσοφικός νοῦς τοῦ Βυζαντίου. «...οὐ τὸν νοῦν μόνον τῆς ὕλης ἀποκαθάρω, λέγει, ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν γλῶτταν ὅπως δεῖ τοὺς λόγους ρυθμίζειν διδάξω... Οὐ γάρ, συνεχίζει, φιλοσόφων, ὧ'γαθέ, ἀλλὰ καὶ ρητόρων, ὡς οἴσθα, προκάθημαι»¹.

Πολὺ χρόνο ἀφιέρωσεν ὁ Ψελλὸς καὶ μὲ πολὺ ζῆλο ἐπιδόθηκε στὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν σχετικῶν μὲ τὸ ὕφος θεμάτων. Γνωρίζει ἀπὸ κοντὰ τοὺς σπουδαιότερους ἀντιπροσώπους καὶ ὄλη, θὰ ἔλεγα, τὴ σημαντικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἐπίδοσή του αὐτὴ δὲν ἔχει μόνον ἐρευνητικό, ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Ὁ Ψελλὸς φιλοδοξεῖ, στηριζόμενος σὲ ὅ,τι ἔγινε καὶ πραγματώθηκε ὡς τότε, νὰ ἀνανεώσῃ τὴν παράδοση καὶ νὰ παρουσιάσῃ ἓνα δικό του ὑποδειγματικὸ ὕφος. Ἐκαλλιέργησε πλεῖστα εἶδη τοῦ λόγου· ἀκόμη καὶ τὰ ρητορικὰ γυμνάσματα τῆς καθαρῆς δεξιότητις, ὅπως εἶναι τὸ ἐγκώμιό του «εἰς τὴν ψύλλαν» καὶ τὸ ἐγκώμιον «τῆς φθειρός»². Ἀρχαία Ἑλληνικὴ παράδοση ποὺ πέρασε καὶ αὐτὴ στὸ Βυζάντιο· δείγματά της ἔχομε καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Συνέσιο. Μὲ ἀσήμαντα θέματα, ἀνύπαρκτα σχεδόν, ἔπρεπε νὰ ἐπιδειχθῇ ἡ ρητορικὴ δεινότητά. Νὰ πλέξουν λόγο, ποὺ δὲ θὰ χρωστοῦσε τίποτε στὸ περιεχόμενον τοῦ θέματος· θὰ ἦταν ὄλος μιὰ πλοκὴ λέξεων καὶ φράσεων. Τέτοιες ἐπιδόσεις κάνουν τὸν Ψελλὸ νὰ πῇ: «οὐδὲν ὁ ρήτωρ, ὅτι μὴ γλῶσσα λαμπρά, κἂν λέγη, κἂν γράφῃ, κἂν παιδεύῃ ρητορικὴν, κἂν φιλοσοφία τὸν νοῦν ἀσχολῇ... καὶ διὰ ταῦτα, συνεχίζει, οὔτε Ἀθηναῖος ἢ Σπαρτιάτης ἐστίν, ἀλλὰ πολίτης τῆς οἰκουμένης, καὶ ἀτεχνῶς ἀστραπὴ ἢ βροντὴ πανταχόσε περιηχοῦσά τε καὶ ἐκλάμπουσα»³. Στὴ μελέτη του «περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν»⁴ συνοψίζει ὁ Ψελλὸς τὶς γνώμες καὶ κρίσεις του γιὰ τὸ ὕφος τῶν ἄλλων καὶ γιὰ τὸ δικό του καὶ μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε καὶ ποιούς Ἑλληνας κυρίως μελέτησε καὶ ποιά στάση παίρνει στὰ προβλήματα ποὺ ἀνοίξεν ἡ κριτικὴ τοῦ ὕφους των. Βασικὴ του ἀρχὴ ἢ ἀκόλουθη: «Οὐ γάρ πᾶσα ἰδέα χαρίτων ἐστίν· ἀλλ' ὡσπερ ἡδῦναι χρεῖν ἐν τισὶ τοῦ λόγου μέρεσιν, οὕτω δὴ καὶ τραχῦναι, καί, ὡσπερ σεμνολογήσασθαι, οὕτω καὶ εἰπεῖν ἀφελέστερον, καί, ὡσπερ συντεῖναι καὶ ἐπιστοιβάσαι καὶ πυκνώσαι τὸν νοῦν, οὕτω καὶ ἀνεῖναι καὶ διαλύσαι· καὶ ποικίλον τι χρῆμα ἢ τοῦ λόγου ἀκριβῆς μεταχειρίσεις»⁵. Στὴ συνέχεια βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ διατυπώσῃ τὴ γνώμη του γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνα. Ἀξίζει νὰ τὴν ἀναφέρωμε· δείχνει πόσο βαθειὰ ἔχει κατανοήσῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Πλατωνικοῦ λόγου. «Ὁ δὲ γε Πλάτων, λέγει, θεῖόν τι χρῆμα, ἀλλὰ δυσμίμητον, καὶ τὸ δοκοῦν αὐτῷ εὐε-

1. Κ. ΣΛΘΑ, *Ἑλληνικὴ Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, V, 256.

2. FR. BOISSONADE, *De operatione daemonum*, σελ. 78 - 84, 85 - 91.

3. MIGNE, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, 122, 1161 B.

4. FR. BOISSONADE, ὅπ. παρ., σελ. 48 - 52.

5. Ὅπ. παρ., σελ. 49.

πίβατον τοῦ σαφοῦς ἔνεκα, ὑψηλὸν καὶ ἐπίκρημον...»¹. Κλείνει τὴ μελέτη τοῦ Ὁ Ψελλὸς με διατύπωση τῆς γνώμης του γιὰ τὸ δικό του ὕφος: «Εἴ γε δεῖ, γράφει, καὶ τὰμὰ εἰπεῖν τῆς μὲν ἐκάστων ἀπολέλλειμμαι ἀρετῆς καὶ δυνάμεως, ποικίλλεται δέ μοι διὰ πάντων ὁ λόγος καὶ τὰ παρ' ἐκάστων εἰς μίαν ἰδέαν συγκίρναται. Καὶ γὰρ μὲν ἐκ πολλῶν εἰς εἰ δὲ μοί τις ἀναγινώσκει τὰς βίβλους, πολλοὶ ἐξ ἑνὸς γίγνονται»². Δὲ θὰ ἐξετάσω τὴν ἀξία τῶν ἀποφθεων τοῦ Ψελλοῦ, οὔτε τὴν ποιότητα τῶν ρητορικῶν ἐπιτευγμάτων του. Κρίνω ἀρκετὸ γιὰ τὸ θέμα μου ὅτι φάνηκε πόσο ζωηρὰ ζοῦσε στὸν Ψελλὸ ἡ προβληματικὴ γιὰ τὰ θέματα τοῦ λόγου.

Ἄς δοῦμε τώρα ἂν καὶ ποιά στάση κράτησεν ὁ Ψελλὸς ὡς πρὸς τὸν ἀνταγωνισμὸ φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς. Τὰ ἀκόλουθα χωρία ἀπὸ ἔργα του δείχνουν καθαρὰ καὶ τὴν κρίση του γιὰ τὴν κάθε μιὰ καὶ τὸν καλύτερο κατὰ τὴ γνώμη του τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ νέος πρέπει νὰ ἀντλή καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πηγές: «...καὶ μὴ πάντα τὴν τένην (ἐννοεῖ τὴ ρητορικὴ) δεδιέναι, μηδ' ἔπεσθαι ταύτη ὡσπερ τι θρέμμα ἐν ἄπασιν, ἀλλὰ καὶ πλεον τι συνεισενεγκεῖν ἐν τοῖς μέρεσι φιλοσοφίας εὐχόμεν»³. Ὅχι λοιπὸν δουλικὴ ὑποταγὴ στὴ ρητορικὴ, ἀλλὰ σύζευξή της μὲ τὴ φιλοσοφία. Ὑπάρχει στὸ βάθος τὸ αἶτημα ἀρμονικῆς συνύπαρξης μορφῆς καὶ περιεχομένου. Τοῦτο φαίνεται καθαρότερα στὸ ἀκόλουθο χωρίο: «...δύο μερίδες τῶν λόγων (ἡ ρητορικὴ δηλαδὴ καὶ ἡ φιλοσοφία), καὶ ἡ μὲν οὐδὲν τι τῶν σεμνοτέρων εἰδυῖα κοχλάζει μόνον τῷ μεγάλῳ τῶν λέξεων ρεύματι... ἡ δὲ ἀνιχνεύει τὰς φύσεις τῶν ὄντων...». Ἐγὼ, ἐπιλέγει, φρόντισα νὰ ἐπιτύχω τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξη καὶ τῶν δυὸ⁴. «Δεῖ γάρ, προσθέτει ἄλλοῦ ἐπιγραμματικὰ⁵, καὶ φιλοσοφία γλώττης ρητορικῆς, καὶ τῆ τέχνη τῆς ἐπιστήμης».

Ἀναλυτικότερα καὶ ὡς παιδαγωγὸς πιά δίνει τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση σὲ πατέρα ποὺ ζήτησε τὴ γνώμη του ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα σχετικὰ μὲ τὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ του. «...τὸ γάρ τοι θαυμάζειν, γράφει, ὡς ὁ Πλάτων φησί, φιλοσοφίαν, προυβίβαζε, καὶ ψυχὴν ἀρίστην ἐντεῦθεν μοι διαγίνωσκε, ὁπόταν τούτοις τοῖς θαυμαστοῖς ἐκπλήττεται καὶ θαμὰ πρὸς τὰ ὑπερφυῆ ἐξανίσταται: ἡ δὲ (ἡ ρητορικὴ) ζητοῦσα τὰ πρόχειρα μόνον ἀτεχνῶς τῆ ὕλη πεπέδηται. Μέσον δὲ τοῦτον (τὸ παιδί σου) κάθιζε πηγῶν, ἐπιστήμης τε καὶ τέχνης: τέχνη δὲ τῶν λόγων μία ἐστὶν ἡ καλουμένη ρητορικὴ καὶ δίδου ἐξ ἐκατέρων κρατήρων παρὰ μέρος ἀρύεσθαι, ἢν μὴ βούλη τοῦτον, ἢ νοῦν ἔχειν ἄγλωττον, παρὰ μόνην φιλοσοφίαν, ἢ γλῶτταν ἄνουν, παρὰ μόνην ρητορικὴν»⁶.

1. Ὁπ. παρ., σελ. 50.

2. Ὁπ. παρ., σελ. 52.

3. Κ. ΣΑΘΑ, ὅπ. παρ., IV, 120.

4. Κ. ΣΑΘΑ, ὅπ. παρ., IV, 121.

5. Κ. ΣΑΘΑ, ὅπ. παρ., V, 148.

6. Κ. ΣΑΘΑ, ὅπ. παρ. V, 480.

Δέν εἶναι δύσκολο νά βροῦμε ἀνάλογες μαρτυρίες καί σέ ἄλλους δόκιμους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, στό Φώτιο π.χ.¹. Ἄλλὰ καί ὅσα λέγει ὁ Ψελλός πείθουν γιά τήν παρουσία καί στήν πνευματική ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν τοῦ θέματος, πού ξεκίνησεν ἀπό τοὺς σοφιστὲς καί τὸν Πλάτωνα, ἐξακολουθεῖ δὲ καί στό Βυζάντιο νά εἶναι καίριο θέμα· καλεῖ καί τοὺς Βυζαντινοὺς νά τὸ συζητήσουν καί νά τὸ ἀντιμετωπίσουν. Ὡς πρὸς τὴ ρητορική εἰδικώτερα εἶναι γενικά παραδεκτὴ ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ Χριστιανικὴ καί ἡ Βυζαντινὴ ἔπειτα φιλολογία ἀφθονά ἐτρύγησαν ἀπὸ τὸν ἀγρό της. Μποροῦμε μάλιστα νά μιλήσωμε γιά πραγματικὴ εἰσβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς ρητορικῆς. Ὁ ἀφθονος ὅμως αὐτὸς τρυγητὸς δέν ἦταν πάντα καί ποιοτικὰ ἀξιόλογος.

Στὸ σημεῖο τοῦτο θὰ μπορούσε νά διατυπώσῃ κανεὶς τὴν παρατήρησιν ὅτι ἐνῶ τὸ θέμα μου εἶναι οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς Χριστιανικῆς ρητορικῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς παρουσιάζω ἀπόψεις τοῦ Ψελλοῦ, πού δείχνουν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ συνεχίζουν αὐτούσια σχεδὸν τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, χωρὶς θεωρητικὴ πρωτοτυπία. Καί θὰ εἶχε δίκιο. Ἡ περιοχὴ ὅμως πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς «θύραθεν Παιδείας» τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας. Καί στήν περιοχὴ τούτη, παρὰ τίς δόκιμες προσπάθειές των, οἱ Βυζαντινοὶ στάθηκαν μαθητὲς τῶν Ἑλλήνων. Δέν ἐπρωτοτύπησαν. Ἄλλὰ ἡ «θύραθεν παιδεία» δέν καλύπτει ὅλο τὸ πνευματικὸ πεδίο τῶν Βυζαντινῶν, οὔτε ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερο τμῆμα του. Ὁ Μ. Βασίλειος ἔθεσε καθαρὰ τὸ ζήτημα στήν πραγματεία του «Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων»². Ἀναγνωρίζει τὴ χρησιμότητα τῆς θύραθεν παιδείας, τῶν ἑλληνικῶν λόγων. Ἄλλὰ ὅσο χρήσιμη κι ἂν εἶναι, δέν εἶναι, προσθέτει, ὁ κύριος σκοπὸς γιά μᾶς τοὺς Χριστιανοὺς. Ἐμεῖς, λέγει, «ἐπὶ μακρότερον πρόϊμεν ταῖς ἐλπίσι, καί πρὸς ἑτέρου βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν»³. Ἐδῶ εἶναι ὁ στίβος τοῦ χριστιανικοῦ λόγου καί σέ τοῦτον ἀνέπτυξαν οἱ Χριστιανοὶ τὴ δημιουργικὴ τους πνοή· σ' αὐτὸν τὸν στίβο ἀναφέρονται, αὐτὸν ἐκφράζουν ὅλες οἱ μεγάλες σὲ πρωτοτυπία καί δημιουργικότητα τέχνες πού ἀνέπτυξαν: ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ζωγραφικὴ, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίηση καί μουσικὴ, καί ἡ χριστιανικὴ ρητορική. Ἐδῶ λοιπὸν στήν περιοχὴ τῶν πρωτοτύπων δημιουργημάτων θὰ πρέπει νά ἀναζητηθοῦν οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις. Θὰ περιορισθῶ φυσικὰ στὸ πεδίο τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς.

Ὅταν λέμε χριστιανικὴ ρητορική ἐννοοῦμε τὸ λαμπρὸ νέο εἶδος λόγου πού ἀναπτύχθηκε στή χριστιανικὴ κοινωνία μὲ κύριο κέντρο τὴν Ἐκκλησία. Ἄς ὑπενθυμίσωμε μερικοὺς ἐξαιρετοὺς ἀντιπροσώπους καί δημιουργοὺς του:

1. Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Φώτιος, ὁ μέγας ἀνθρωπιστής*. Τόμος 1100ίδος Κυρίλου καί Μεθοδίου, 1966, σελ. 93 - 100.

2. MIGNÉ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, 31, 564 - 589.

3. MIGNÉ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, 31, 564 b c.

τὸν Μ. Βασίλειο μὲ τοὺς περίφημους λόγους του εἰς τὴν ἑξαήμερον, τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνὸ μὲ τοὺς ἐπίσης περίφημους θεολογικοὺς λόγους του, τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, τὸν Συμεὼν τὸν νέο θεολόγο. Ἄς περιοριστοῦμε σ' αὐτοὺς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δοκίμων ρητόρων τοῦ χριστιανικοῦ λόγου.

Εἶναι φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ εἶδος λόγου καὶ ἀφοῦ ἀναζητοῦμε τίς φιλοσοφικές του προϋποθέσεις νὰ διερευνήσωμε τὴν χριστιανικὴ ἔννοια τοῦ λόγου. Νὰ ἀναρωτηθοῦμε τί ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ὁ λόγος, καὶ τί ἐπιδιώκει, ἢ μᾶλλον τί μπορεῖ νὰ ἐπιδιώκη.

Ὡς πειθοῦς δημιουργὸ ἐστηλίτευσεν ὁ Πλάτων τὴ ρητορικὴ, καὶ ὀρθά, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἐστηλίτευσε. Ἔτσι βλέπει ὁμοίως στὸ βάθος καὶ ὁ χριστιανικὸς λόγος τὴ ρητορικὴ, ὡς πειθοῦς δημιουργό. Ἀλλὰ ὁ χριστιανικὸς λόγος βρῖσκει τὸν τρόπο νὰ ξεφύγη κάθε μειονεκτικὸ περιεχόμενον τοῦ πλατωνικοῦ χαρακτηρισμοῦ. Γιατὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τώρα γίνεται οἴστρος ποὺ ἀνεβάζει τὸν ἄνθρωπο στὰ ἀκρότατα καὶ ἐπιδιώκει νὰ τὸν ἐκπνευματώσῃ μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο ἐνθρονίζοντας μέσα στὴν ψυχὴ του τὴν πειθῶ. Πειθῶ ποὺ δὲν εἶναι ἀτομικὴ, ὑποκειμενικὴ κατάστασις, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ὑποθέσεις καὶ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου, ὅπως ἡ σοφιστικὴ, ἀλλὰ εἶναι πίστη, κατάφασις τῆς ψυχῆς καὶ ἀποδοχὴ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν κυβέρνησις τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς καὶ γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸ νέο βάθος ἀποκτᾶ ὁ ὅρος πειθῶ, ποὺ ἐκφράζει τώρα τὸν στόχον τοῦ χριστιανικοῦ ρητορικοῦ λόγου. Ἐχομε σὲ τοῦτο τὸ σπουδαῖον γεγονὸς τὸ μυστικόν, τὸ κλειδί ποὺ ἀποκαλύπτει πῶς, ἐνῶ χρησιμοποιοῦν οἱ χριστιανοὶ ῥήτορες ἄφθονα τὸ παραδομένον ὑλικὸν τῆς ρητορικῆς τὴν ἴδιαν ὥραν τὸ μεταμορφώνουν. Γιατὶ τὸ ἐμβαπτίζουν στὸ νέο τὸ δικόν τους πνεῦμα καὶ ἔτσι ἐξασφαλίζουν καὶ κατοχυρώνουν τὴ δημιουργικὴ τους πνοή.

Ἡ διαδικασίαν τῆς ἀφομοιώσεως ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς στοιχείων τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας, ἀποτελεῖ, ὅπως μοῦ δόθηκε σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἢ εὐκαιρίαν νὰ τὸ τονίσω¹, ἓνα σπουδαιότατον πνευματικὸν γεγονὸς, γιὰ τὴν ἴδιαν ὥραν φανερώνει καὶ τὸ νέο νόημα ποὺ παίρνουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφομοιώνονται, καὶ τὴ ρίζαν, τὴν οὐσίαν, τὴν ὑφὴν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Μόνον μὲ τὴν προσωπικὴν ἐξέτασιν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ θὰ ἀποτιμήσωμε ὀρθότερα τὴν ἀξίαν, τὴ συμβολήν, τὸν ἐμπλουτισμὸν ποὺ ἔφερε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα στὴν πολιτιστικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνοευρωπαίου.

Ὁ χαρακτηρισμὸς λοιπὸν τῆς ρητορικῆς ὡς πειθοῦς δημιουργοῦ ἐκφράζει γιὰ τὸν χριστιανόν, ὅπως εἶδαμε, τὸ ὑψηλότερον πνευματικὸν ἐπίτευγμα στὸ ὁποῖον μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ περιέχει θαυμαστὴ ἑναρμόνισιν μὲ ἐντελῶς νέο τρόπο, — ὄχι τὸν παραδομένον ποὺ εἶδαμε στὸν Ψελλόν —, τῶν σοφί-

1. Βλέπε π.χ. στὴ σ. 25 τοῦ ἔργου μου: *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς φιλοσοφίας*.

στικῶν καὶ τῶν πλατωνικῶν αἰτημάτων. Κάνει ἀπὸ τὸ λόγο, τὸ ρητορικὸ λόγο, τὸ μέγα ὄπλο παιδείας καὶ ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ψέγει ὁ Πλάτων τὴ ρητορικὴ καὶ τὴν ὑποτιμᾷ, γιατί θηρεύει τὸ εὐκολο, γιατί εἶναι ἐμπρόθετα χρησιμοθηρικὴ· γιατί παραμελεῖ ὅτι τὴν ἀλήθεια, — τὸ κύριο ἔργο τοῦ ἀνθρώπου, τὴν πραγματικὴ του ἀποστολή —, δὲν τὴν ἔχομε ἔτοιμη. Ἡ ἀλήθεια, λέγει ὁ Πλάτων, μᾶς περιμένει στὸ τέρμα κοπιαστικῆς καὶ ἀνοδικῆς πορείας: πορείας διαλεκτικῆς, ὅπου ὁ νοῦς σὲ συνεχῆ διάλογο μὲ τὸν ἑαυτὸ του καθαρίζει καὶ ἐτοιμάζει τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ τὴν θεαθῆ. Στὸ τέρμα λοιπὸν θὰ βρῆ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀλήθεια, ἀν τὴν βρῆ. Στὸ πολύτιμο αὐτὸ ἔργο ἢ σοφιστικὴ ρητορικὴ δὲν ἔχει, λέγει ὁ Πλάτων, νὰ προσφέρῃ τίποτε. Δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὴν ἀλήθεια ἢ ρητορικὴ, γιατί εἶναι ἑτεροκίνητη. Τῆς λείπουν ἢ αὐτοσυνειδησία, ἢ αὐτογνωσία καὶ ὁ αὐτοέλεγχος πράγματα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀλήθειας.

Τὰ ἀγωνιώδεις αὐτὸ πρόβλημα δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ χριστιανό. Τὴν ἀλήθεια, ὅλη τὴν ἀλήθεια, πλήρη, τὴν ἀποκαλύπτει ἀπὸ ἀπειρη ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Τὴν ἀλήθεια πού τὴν ἴδια ὥρα εἶναι καὶ ἡ ὁδὸς γιὰ τὴ σωτηρία του. Τούτη εἶναι ἡ καλὴ ἀγγελία τοῦ Εὐαγγελικοῦ λόγου. Ἀγγελία πού ἀνακαινίζει τὸν ἄνθρωπο, τὸν κάνει «καινόν». Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν τὸ πλατωνικὸ πρόβλημα γιὰ τὸ χριστιανό. Στὴ θέση του ὁμοῦς ἔρχεται καὶ μπαίνει ἓνα ἄλλο πολὺ δυσκολότερο. Πρέπει ὁ ἄνθρωπος, ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ βρῆ τὴν ὑψηλὴ δύναμη πού θὰ τὸν ὀδηγήσῃ ἐκούσια¹ στὴν ἀποδοχὴ τῆς μεγάλης ἀλήθειας: νὰ πῆ τὸ μεγάλο ναί: νὰ ἐμπιστευθῆ στὴν ἀλήθεια αὐτὴ τὴν ψυχὴ του. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἄνθρωπος, χρειάζεται, γιὰ νὰ πιστέψῃ, νὰ κατανοήσῃ, ὅσο μπορεῖ περισσότερο καὶ βαθύτερα, τὸ θεϊκὸ λόγο, «τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθεια» ἢ, ἀφοῦ πιστέψῃ, γιὰ νὰ στερεώσῃ καὶ οἰκοδομήσῃ μέσα του τὴν πίστη, πάλι χρειάζεται νὰ τὴν κατανοήσῃ.

Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν χριστιανό, γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὰ χριστιανός, νὰ βρῆ τὸν τρόπο νὰ ξεδιπλώσῃ καὶ νὰ ἀνοίξῃ τὰ φτερὰ τῆς ψυχῆς του μὲ τὸν οἶστρο τῆς πίστεως, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὴν «κατ' ἄνθρωπον ἀλήθειαν» νὰ ἀνεβῆ στὴν «κατὰ Θεὸν ἀλήθειαν». Τοῦτο δηλώνει καθαρά ὁ λόγος τοῦ Μ. Βασιλείου, τὸ ὅτι ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ «ἐπὶ μακρότερον (ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία) πρόϊμεν ταῖς ἐλπίσι· καὶ πρὸς ἑτέρου βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν». Ἄς σημειώσωμε, γιὰ νὰ δοῦμε καλύτερα τὴ δυσκολία τοῦ ἔργου ὅτι κύριο στήριγμά του εἶναι ἡ «ἐλπίς», ἡ μεγάλη χριστιανικὴ ἀρετὴ πού ἐκφράζει τὸν μεταφυσικὸ οἶστρο τῆς ψυχῆς: ἡ «ἐλπίς» εἶναι τὸ στήριγμα γιὰ τὴν ἐπίπονη πρὸς τὸν «ἕτερον βίον» πορεία. Τὴ δυσκολία τοῦ ἔργου ἐκφράζει καὶ ὁ βαθὺς ὀρισμὸς πού ἔδωσαν στὴν πίστη:

1. «Οὐ τὸ ἠναγκασμένον, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, φίλον (τῷ Θεῷ), ἀλλὰ τὸ ἐξ ἀρετῆς κατορθούμενον. Ἄρετὴ δὲ ἐκ προαιρέσεως καὶ οὐκ ἐξ ἀνάγκης γίνεται. Προαίρεσις δὲ τῶν ἐφ' ἡμῖν ἤρτηται». (MIGNE, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, 31, 345).

«πίστις ἐστὶν ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων».

Αὐτὸ τὸ μεγάλο ἔργο καλεῖται νὰ ὑπηρετήσῃ καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ στὴ χριστιανικῆ κοινωνία ὁ ρητορικὸς λόγος. Νὰ γίνῃ «πειθοῦς», πίστεως δηλαδὴ δημιουργός· νὰ ἀνυψώῃ τὴν ψυχὴ στὸ Θεὸ φωτισμένη ἀπὸ τὴν πίστη καὶ μὲ τὴν πίστη.

Ἐφάνηκε νομίζω καθαρά ὅτι μεταφυσικὲς εἶναι οἱ προϋποθέσεις, ἡ ρίζα ἀπὸ τὴν ὁποία φυτρώνει καὶ παίρνει τὸ πέταγμά του ὁ χριστιανικὸς ρητορικὸς λόγος. Στὸ ἔργο τοῦτο τὸ λόγο μπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσῃ καὶ τὸ ὠραῖον. Ἐπειδὴ, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εἶναι «δυσάγωγον πρὸς ἀρετήν», γιὰ τοῦτο τὸ τερπνὸ μᾶς βοηθᾶ : «εἶνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείψ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα»¹. Καὶ μὲ τὴν ἀκόλουθη παρομοίωση, ὁ Μ. Βασίλειος πάλι, ἐξηγεῖ γιατί ἐπιτρέπεται στὴ χριστιανικῆ διδασκαλία νὰ «περιβάλλεται» μὲ τὴν θύραθεν παιδεία. Ἀρετὴ τοῦ δέντρου εἶναι, λέγει, νὰ εἶναι φορτωμένο μὲ ὄριμους καρπούς, «φέρει δέ τινα κόσμον καὶ φύλλα περισειόμενα»². Ἐχομε ἐδῶ τὸ δρόμο ποὺ ἀνοίγει ὁ Χριστιανὸς γιὰ τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ εἰσβολὴ τῶν μορφικῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς καὶ στὴν περιοχὴ ὅπου οἰκοδομεῖται ὁ ἕτερος βίος. Ἴδια συχνὰ τὰ μορφικὰ στοιχεῖα, ἄλλο ὅμως τὸ ἔργο στὴ δομὴ καὶ τὴν οὐσία του. Γιὰ τοῦτο καὶ εἶναι νέο ἔργο. Νέα πίστη τὸ οἰστρολατεῖ.

Δὲ θὰ ἦταν, νομίζω, ἄστοχο, νὰ ὑπενθυμίσω, κλείνοντας τὸ θέμα μου ὅτι οἱ ἴδιες μεταφυσικὲς ρίζες καὶ προϋποθέσεις ἐμπνέουν τὸν χριστιανὸ τεχνίτη τῆς Ἑλληνικῆς περιοχῆς — ἄς περιορισθοῦμε μόνο σ' αὐτήν —, καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μεγάλα ἐπιτεύγματα του ποὺ ἀναφέραμε : τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση καὶ μουσικὴ, τὴ ζωγραφικὴ. Ὅλες οἱ Βυζαντινὲς τέχνες θέλουν στὸ βάθος, μὲ τὸ δικό της ἢ κάθε μιὰ τρόπο, νὰ ὀδηγοῦν τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὴν κατάφαση τῆς πίστεως, πρὸς τὴν «ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν».

1. MIGNE, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, 29, 212 Α.

2. Ὅπ. παρ. 31, 568 Β.

R É S U M É

PRÉSUPPOSITIONS PHILOSOPHIQUES DE LA RHÉTORIQUE CHRÉTIENNE DANS L'ORIENT GREC

L'article commence par rappeler sommairement les problèmes que suscita dans l'antiquité grecque la découverte de la force du discours au 5ème siècle. A savoir l'attitude formaliste des sophistes pour la rhétorique et l'attaque aiguë de Socrate et de Platon qui réservent à la seule philosophie le droit d'être l'éducatrice de l'homme.

Cet antagonisme de la rhétorique et de la philosophie, quoique souvent âpre, donna lieu dans le courant des siècles à des compromis, dont certains donnaient plus de place à la rhétorique, tel celui d'Isocrates, et d'autres à la philosophie. Le problème resta ouvert même pendant les cinq premiers siècles de notre ère donnant toujours lieu à des nouveaux compromis, dont les représentants portent maintenant le nom des sophistes.

A ce point se pose la question suivante: quelle fut l'attitude des chrétiens envers cette tradition culturelle de l'antiquité? Les Chrétiens, après une courte période, — elle dura à peine deux siècles —, d'exclusivisme plus ou moins absolu, se laissent imprégner par la culture grecque. Sur ce point il est nécessaire de faire une remarquable distinction: d'une part, comme il est évident dans les textes de Photios, de Psellos et d'autres, les Byzantins poursuivent la tradition grecque sans faire preuve d'originalité; on ne cherchera donc pas dans cette direction des présuppositions philosophiques, d'autant plus que ce n'est pas cette direction qui a fait naître la rhétorique chrétienne; et, d'autre part, ils envisagent le problème du *λόγος* dans l'esprit chrétien et c'est alors qu'ils créent cette admirable nouvelle espèce littéraire qu'est la rhétorique chrétienne.

Quelle est donc l'œuvre que les chrétiens de l'orient grec réservent au *λόγος*? La vérité étant donnée par révélation, et non pas atteinte, comme chez Platon, au bout d'une démarche toute dialectique, l'œuvre de logos est d'élever l'âme à la foi de la vérité, de la faire accepter et la rendre guide de sa vie et de son salut. On dira que le logos est pour les chrétiens, tout comme pour les vieux sophistes, un créateur de foi. La ressemblance n'est qu'aux termes. La rhétorique chrétienne ne vise

pas à créer des dispositions subjectives, individuelles, utilitaires, mais, comme nous avons dit, son but est d'élever l'âme à la vérité révélée par Dieu. Oeuvre difficile qui demande toutes les ressources de l'esprit.

Les présuppositions philosophiques de cette rhétorique chrétienne sont donc de nature tout à fait métaphysique. C'est la métaphysique, cette métaphysique, qui donne le poids et constitue la substance de cette rhétorique, qui est en même temps lyrique, puisqu'elle aspire à la foi, et spéculative, puisqu'elle cherche à faire comprendre la vérité de la foi.

B. N. TATAKIS

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006